

|| شماره ۳ || سمسال دوم || بهار ۱۳۹۷ ||

جستاری بر جانمایی آیات قرآنی و سایر کتیبه‌ها در بناهای دوره اسلامی براساس مضامین آنها (پژوهشی بر مقابر دوره سلجوقی شمال غرب ایران)

* کریم حاجی‌زاده باستانی

** اسماعیل معروفی‌اقدام

*** سعید ستارنژاد

**** فریبرز طهماسبی

(صمن: ۱۴۸ - ۱۳۳)
تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۸/۰۱
تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۲۳

چکیده

مقابر یا بناهای آرامگاهی یکی از مهم‌ترین عناصر معماری ایرانی - اسلامی هستند که در زمینه‌های مختلف نیاز به بررسی و پژوهش‌های موشکافانه دارند. اهمیت این دسته از بناها در میان ایرانیان به حدی است که در هر دوره از ادوار اسلامی ایران، مهم‌ترین و پرکاربردترین هنرها و اوج تزئینات معماری مربوط به آن دوره در ساختمان آن‌ها به کار گرفته می‌شده است. به طور کلی تزئینات بناها نقش مؤثرتری ایفا می‌کند، چراکه اگر بنا از نظر فرم و سازه برای باستان‌شناسان و طراحان قابل فهم باشد، ممکن است برای عامه مردم چنین نباشد و این تزئیناتند که در نگاه اول بیننده را به خود جلب می‌کنند. این مقاله، هنر کتیبه‌نگاری را به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی بناهای اسلامی در چهار مقبره سلجوقی شمال غرب ایران یعنی گنبد سرخ، برج مدور، سه‌گنبد و گنبد کبود مورد بررسی قرار می‌دهد. روش تحقیق مقاله به صورت تفسیری-تاریخی بوده و سپس با رویکرد تحلیلی به مطالعه تزئینات چهار مقبره خصوصاً از نظر معماری، نقوش، کتیبه‌ها و موقعیت و جایگاه آن‌ها بر روی بناها پرداخته است. همچنین علاوه بر بررسی مقالات، کتب و اسناد مربوط، با برداشت میدانی از مقابر مذکور، نقشه و تزئینات و سپس جدول مقایسه‌ای کتیبه‌ها و انواع آن‌ها به لحاظ مضمون ارائه می‌شود. در این ارتباط، پرسش‌های زیر مطرح است: ۱. معماری، نقوش و تزئینات مقابر سلجوقی شمال غرب ایران چگونه و کتیبه‌های آن‌ها از نظر مضمون به چند دسته تقسیم می‌شوند؟ ۲. مضامین کتیبه‌ها، در موقعیت و جایگاه آن‌ها بر روی بدنه بناها چه تأثیری دارد؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد که کتیبه‌های مقابر سلجوقی شمال غرب به گروه‌های مختلفی از جمله کتیبه‌های آیات قرآنی، کتیبه با مضمون تاریخ بنا، کتیبه با مضامین دعا، کتیبه با مضمون معمار و بانی بنا تقسیم می‌شوند. از طرف دیگر جایگاه این کتیبه‌ها در بناها نسبت به نوع مضمون و میزان قداست آن‌ها متفاوت بوده، به طوری که کتیبه‌های آیات قرآنی در بالاترین قسمت بنا، کتیبه با مضامین دعا در ارتفاعی پایین‌تر و کتیبه‌های حاوی تاریخ بنا، بانی و معمار مقبره در سطوح پایینی و بر روی بدنه بنا جای می‌گیرند.

کلیدواژگان: معماری اسلامی، مقابر سلجوقی، شمال غرب ایران، تزئینات، کتیبه.

*. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی.

** . دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی (نویسنده مسئول).

*** . دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه محقق اردبیلی.

**** . کارشناس ارشد باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی استان اردبیل.

مقدمه

باید اقرار کرد که تزئینات جزء لاینفک معماری اسلامی است و بخش عمده‌ای از معماری اسلامی به تزئینات اختصاص دارد. تزئینات عملکرد وسیع و ارزشمندی در راستای اهداف معماری اسلامی و حتی در شکل‌گیری، دوام و بقای آن دارد (خزائی، ۱۳۸۲: ۲۲۴). آنچه جالب توجه است آن است که از میان سایر تزئینات، کتیبه‌نگاری همواره مهم‌ترین نقش را در معماری اسلامی خصوصاً بناهای آرامگاهی داشته است. هنر کتیبه‌نگاری یا خوشنویسی به تدریج در معماری اسلامی جایگاه ارجمندی یافته و تزئین بنا که تا حدود سال ۳۰۰ ه.ق. عموماً با طرح‌های مختلف ساده، هندسی و گیاهی انجام می‌شده، از آن پس مزین به کتیبه‌هایی با انواع خطوط شد. به طور کلی یکی از راه‌های شناخت بیشتر در مورد دوره‌های معماری اسلامی در کنار نوع استفاده از عناصر تزئینی و نقوش، توجه به کتیبه‌ها و متون آن‌هاست، زیرا جدای از زیبایی تزئینی کتیبه‌ها، آن‌ها دربرگیرنده معانی و مفاهیمی هستند که انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آن‌ها و از طرفی دیگر نمایانگر تمامی خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آن‌هاست. فضای باز معماری اسلامی با هماهنگی و نظم نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با عظمت همراه با خلوص معنوی پدید می‌آورد که انسان با ورود در این اماکن خود را در دنیایی معنوی می‌یابد که یادآور بهشتی است که قرآن از آن سخن به میان آورده است. بنابراین نه تنها معماران مسلمان، بلکه کتیبه‌نویسان نیز می‌کوشیدند تا فضایی به وجود آورند که کلیه صفات و کیفیات مقامات معنوی را متجلی سازد. بدین‌گونه فضاهای معنوی ایجادشده توسط کتیبه‌ها در اماکن مذهبی چون مساجد، مدارس، امام‌زاده‌ها و خانقاه‌ها انسان را به اشراق و شهود سوق می‌دهد (شایسته‌فر، ۱۳۸۱: ۶۴). مضامین کتیبه‌ها در بناهای اسلامی متنوع بوده، از جمله حاوی اسماء مبارک حق تعالی، آیات و سوره‌های قرآن، نام‌های مبارک حضرت رسول و ائمه اطهار، ادعیه، مناجات‌ها، اشعار مذهبی، نام سفارش‌دهنده اثر یا واقف، نام حاکم یا سلطان وقت، نام سازنده اثر یا کاتب و خطاط آن، تاریخ ساخت کتیبه، اشعار فارسی و عربی، سخنان حکیمانه، فرامین پادشاهان و عهدنامه‌ها و پند و اندرزها است (شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۷۹).

در دوره سلجوقی، یکی از مشخصات معماری، ایجاد کتیبه و خطوط تزئینی از آجر تراشیده (با برآمدگی‌ها و فرو رفتگی‌ها) است که در اکثر بناهای این زمان، خصوصاً مقابر مشاهده می‌شود. علاوه بر این با توجه به دشواری‌های تراشیدن آجر و تشکیل حروف و کلمات با آن، کم‌کم طی این دوره خط نسخ جایگزین خط کوفی گردید و ایجاد کتیبه به شیوه گچ‌بری گسترش پیدا کرد. در اواخر این دوره نیز کاشی لعاب‌دار به رنگ فیروزه‌ای در معماری تزئینی سلجوقی راه یافته و تزئینات رنگی جای آرایش آجری را در نمای بناها اشغال کرد و تزئین بنا با آجر تراشیده، ضمن تداوم آن در درجه دوم اهمیت قرار گرفت (حاتم، ۱۳۷۸: ۱۶۲). در مقابر سلجوقی شمال غرب ایران، یعنی بناهای گنبد سرخ، برج مدور، سه‌گنبد و گنبد کبود که همگی متعلق به اواخر دوره حکومتی سلاجقه و قرن ششم ه.ق. هستند، کتیبه در بدنه بناها و درون خانه آن‌ها به کار گرفته شده است. کتیبه‌های موجود همگی به خط کوفی ساده و کوفی تزئینی بوده و در ساخت آن‌ها از آجر تراشیده و لعاب‌دار فیروزه‌ای رنگ (کتیبه‌های گنبد سرخ و برج مدور)، آجر لعاب‌دار فیروزه‌ای و گچ‌بری (کتیبه‌های گنبد کبود) و سنگ‌های تراش (کتیبه‌های سه‌گنبد) استفاده شده است. این کتیبه‌ها در سطوح مختلفی از نمای خارجی بناها و اکثراً در جبهه اصلی آن‌ها قرار گرفته‌اند. در نمای داخلی مقابر مذکور نیز بعضاً کتیبه‌نگاری انجام گرفته است که گذشت زمان و عوامل طبیعی و انسانی موجب از بین رفتن برخی از آن‌ها شده و تعدادی نیز همچنان سالم و قابل قرائت هستند. بر این اساس در این مقاله ضمن بررسی سابقه تاریخی و روند مقبره‌سازی در دوره سلجوقی، جهت بررسی و مقایسه کتیبه‌های چهار مقبره شاخص دوره سلجوقی شمال غرب ایران، در ابتدا به معرفی ویژگی‌های

معماری و نقوش تزئینی آن‌ها پرداخته، سپس در جداول مقایسه‌ای، انواع کتیبه‌ها و موقعیت و جایگاه آن‌ها بر روی مقابر مذکور مشخص می‌شود.

پرسش‌ها: در این راستا نگارندگان پرسش‌های زیر را پیش روی خود می‌بینند: الف. معماری، نقوش و تزئینات مقابر سلجوقی شمال غرب ایران چگونه و کتیبه‌های آن‌ها از نظر مضمون به چند دسته تقسیم می‌شوند؟ ب. مضامین کتیبه‌ها، در موقعیت و جایگاه آن‌ها بر روی بدنه بنا چه تأثیری گذاشته است؟

فرضیه‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهد که تمامی مقابر دوره سلجوقی شمال غرب ایران که شامل چهار بنای بارزش گنبد سرخ، برج مدور و گنبد کبود در مراغه و سه گنبد در ارومیه است، به صورت دو طبقه بنا شده‌اند و دارای سردابه سنگی و گنبدخانه آجری هستند. در این بناها ضمن تزئینات آجرکاری (که عنصر اصلی زینت‌کاری این دسته از بناها محسوب می‌شود) و کاشیکاری، کتیبه‌نگاری به خط کوفی ساده و کوفی تزئینی نیز در تمامی آن‌ها نقش چشمگیری داشته و از جمله مهم‌ترین آذین‌های این دسته از بناها به شمار می‌آید. این کتیبه‌ها دارای مضامین مختلفی از جمله کتیبه‌های با مضمون آیات قرآنی، دعا، تاریخ ساخت بنا، معمار و بانی و... هستند. پژوهش حاضر نشان می‌دهد هر کدام از کتیبه‌های با مضامین مختلف، بسته به میزان اهمیت و قداستی که دارند، جایگاه و محل قرارگیری‌شان نیز متفاوت است؛ به طوری که کتیبه‌های با مضمون آیات قرآنی در بالاترین سطح مقبره و یا درون مقبره قرار گرفته و دیگر کتیبه‌ها در سطوح زیرین و کم اهمیت‌تر بنا تعبیه شده‌اند.

آرامگاه‌سازی در دوره سلجوقی

با آغاز قرن پنجم ه.ق. ساخت مقابر وارد مرحله تازه‌ای شد. در این دوره معماری مقابر رشد بی‌سابقه‌ای یافت و در اکثر نقاط ایران بناهای آرامگاهی در انواع نقشه‌های مختلف ساخته شد. مقابر سلجوقیان اکثراً مربوط به حاکمان و دیگر شخصیت‌های سیاسی مانند برج طغرل، آرامگاه سلطان سنجر و... و یا مربوط به قدیسین همچون مقبره پیر علمدار دامغان و... هستند. در دوره سلجوقی مقابر رونق عام می‌یابند و دربرگیرنده مقابر امیران و شخصیت‌های سیاسی بوده و به واسطه سنی مذهب بودن سلاجقه، مقابر آئمه شامل مقابر برجی شکل نشدند (کارگر، ۱۳۷۲: ۱۰۶). مقابر چند ضلعی گنبددار نیز طی دوره سلجوقی نسبت به دوره‌های قبل شکل متکامل‌تری به خود می‌گیرند، به طوری که مقبره سلطان سنجر در مرو از عظیم‌ترین بناهای آرامگاهی عصر خود محسوب می‌گردد. آرامگاه‌سازی و به‌طور کلی معماری عصر سلجوقی نیز پیشرفت کلی پیدا کرد، به طوری که آن را باید در تاریخ هنر ایران بزرگ یک اوج دانست و این اوج در حد خودش متوقف شد و خوارزمشاهیان چیزی بر این اعتلا نیفزودند (غروی، ۱۳۷۶: ۱۳۷). در شکل کلی مقابر دوره سلجوقی در ایران می‌توان گفت که بیشتر مقبره‌های این دوره دو طبقه بنا شده‌اند؛ طبقه بالا یا اتاق مقبره و طبقه زیرین یا دخمه که محل دفن اجساد بوده است. طبقه بالا بیشتر جهت انجام فرائض دینی مورد استفاده قرار می‌گرفته و به همین دلیل در بعضی از این آرامگاه‌ها یا مقبره‌ها محراب یا محراب‌نمایی در جهت قبله وجود دارد. این مقبره‌ها در داخل به وسیله یک سقف یا قبه نیم‌دایره و در خارج به وسیله یک گنبد مخروطی، هرمی یا قبه‌ای متناسب با بدنه پوشانیده شده‌اند (حاتم، ۱۳۷۸: ۱۰۳-۱۰۲). همان‌طور که آرتور آپهام پوپ نیز بدان اشاره دارد، مقابر درکنار بناهای چهار ایوانی و برج‌ها از بناهای ویژه دوره سلجوقی‌اند و تزئینات به‌کاررفته در این بناها شامل کاربرد آجر، کاشیکاری، گچ‌بری و مقرنس است (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۰۷-۱۰۶). از دوره سلجوقی مقابر متعددی برجای مانده که از نظر ویژگی‌های معماری قابل توجه هستند. اگرچه معماری سلجوقی را باید ادامه منطقی معماری قبل از خود (معماری سامانی و آل بویه) دانست، اما

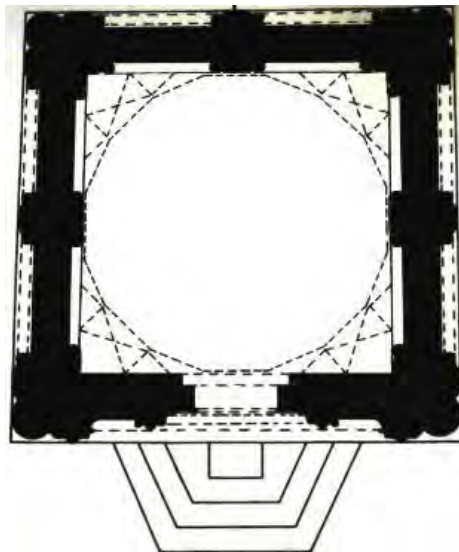
برخی از رسوم و ویژگی‌های بیگانه خصوصاً سلاطین ترک‌نژاد نیز وارد این هنر می‌شود که نمونه آن را می‌توان در برج‌های خرقان مشاهده کرد. گزینش محل که آن‌ها را در دشتی هموار تنها رها ساخته، به خوبی مورد توجه بودن فلات خرقان را به عنوان سرزمین چراگاه صحرانشینان نمودار می‌سازد. ساختمان اصلی این مقابر چنین می‌نماید که همان وجوه معمولی مواد بی‌دوامی که در ساخت خیمه‌ها به کار می‌رفته، در قالب آجر بازسازی شده است. ترکه‌بافی که طرح‌های مشبک را به وجود می‌آورد و دنده‌های چوبینی که چون چارچوبی برای سقف نم‌دین چادرها به کار می‌رود، الگویی برای آجرکاری این مقابر بوده است. این‌گونه بناها به خوبی آمادگی معماران اسلامی را آشکار می‌سازد که چگونه در این زمینه، شکل‌های کهن را برای مقاصد تازه مورد استفاده قرار می‌دادند. به طور کلی میراث معماری سلجوقی در این نوع بنا برای دوره‌های آینده فوق‌العاده غنی بود. مقبره سلطان سنجر در مرو، بقعه دوازده امام در یزد، جبل‌سنگ در کرمان، مقبره شیخ جنید در یزد و برج رادکان، گنبد سرخ مراغه، سه‌گنبد ارومیه و... از مهم‌ترین مقابر و برج‌های این دوره هستند. لازم به ذکر است که تأثیر ریاضیات و نجوم را در معماری این دوره به خوبی می‌توانیم بررسی کنیم. به طور مثال تقسیمات آجری، گنبد مقبره سلطان سنجر، کاربرد دقیق قوانین مثلث کروی را نشان می‌دهد (رفیعی و شیرازی، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

بناهای مورد مطالعه

گنبد سرخ

گنبد سرخ قدیمی‌ترین آرامگاه تاریخی مراغه است که در قسمت جنوب غربی شهر و سمت غربی جاده هشت‌رود واقع شده است. نام قرمزی‌گنبد که مردم آذربایجان به این بنا داده‌اند، به خاطر آجرهای قرمزرنگی بوده که در بدنه بنا از آن استفاده شده است. به عقیده آندره گدار: «بنای گنبد سرخ مراغه مرحله مهمی از معماری اسلامی ایران را نشان می‌دهد و آن آغاز پیدایش کاشی‌کاری در تزئین خارجی ابنیه در شمال کشور است». وی در ادامه می‌نویسد که «تنها دو بنا است که بعد از گنبد سرخ ساخته شده‌اند و با کاشی تزئین نشده‌اند: یکی مقبره یوسف ابن قصیر و دیگری سه‌گنبد رضائیه است.» (گدار، ۱۳۶۷: ۴۲۵-۴۲۴). هرچند در تزئین گنبد سرخ مراغه که به سال ۵۴۲ ه.ق. بنا گردیده، کاشی به کار رفته، ولی تزئین واقعی آن همان آجرکاری زیبایی است که با فرورفتگی و برآمدگی‌های زیبای خود، در بنا ایجاد سایه روشن جالبی می‌کند و این همان چیزی است که منظور معماران بود است (نصیری‌انصاری، ۱۳۵۰: ۱۶۲). نه تنها در گنبد سرخ، بلکه در اکثر بناهای مربوط به دوره سلجوقی عنصر آجر با تزئینات مفصل حاصله از آن نقش اساسی را ایفا می‌کند. با توجه به اظهار نظر محققان، از ویژگی‌های عمده معماری دوره سلجوقی، اوج تکامل کاربرد آجر در بناهاست؛ به طوری که سر اوارد لوتین درباره تزئینات آجری ایران می‌گوید «از آجرکاری ایرانی سخن نگوئید، بلکه از جادوی آجری ایران صحبت کنید» (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۴۵).

کتیبه‌های گنبد سرخ: به طور کلی بر روی قسمت‌های مختلف گنبد سرخ، در تمامی اضلاع آن کتیبه موجود است. درون سر طاق این بنا در جبهه شمالی، کتیبه‌ای شامل عبارت: «امر ببناء هذه القبة الرئيس و العالم فخرالدین عمادالسلام قوام اذربيجان ابوالعرب عبدالعزيز بن محمود بن سعد يدیم الله علاوه» آن را دور زده است. براساس متن کتیبه این مقبره به دستور شخصی به نام عبدالعزیز ابن محمود بنا شده است. امیر عبدالعزیز از امرای طایفه احمدیلیان است که این طایفه از سال ۵۱۰ ه.ق. تا حدود سال‌های ۶۰۰ ه.ق. در مراغه حکومت می‌کردند. تقریباً ۶۰ سانتی‌متر بالاتر از کتیبه بانی بنا، کتیبه دیگری قرار گرفته که متن آن بدین قرار است: «بنی المشهد فی الحادی عشر من شوال سنه اثنین و اربعین و خمسمائه». براساس این کتیبه مشخص می‌شود که گنبد سرخ به سال ۵۴۲ ه.ق. یعنی در زمان سلجوقیان و حکمرانی سلسله احمدیلیان بر آذربایجان بنا

شکل ۱. نقشه گنبد سرخ مراغه (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹).

تصویر ۱. گنبد سرخ، مراغه (مأخذ: نگارندگان).

جدول ۱. کتیبه‌های گنبد سرخ، نوع و موقعیت مکانی آن‌ها.

نوع کتیبه	تعداد	محل قرارگیری	توضیحات
کتیبه‌های قرآنی	۲	زیر گنبد	این کتیبه‌ها در اضلاع شرقی و جنوبی در بالاترین نقطه و زیر گنبد و درون مقبره قرار دارند
کتیبه با مضامین دعا	۴	بدنه مقبره	این کتیبه‌ها پایین‌تر از کتیبه قرآنی و در اضلاع شرقی و غربی واقع هستند
کتیبه با مضامین تاریخ ساخت	۱	بالای سرتاق	این کتیبه از نظر ارتفاع مابین کتیبه‌های با مضامین دعا و کتیبه بانی مقبره قرار دارد.
کتیبه با مضامین بانی مقبره	۲	درون سرتاق و جبهه غربی	این کتیبه در پایین‌ترین سطح و بالای سردر ورودی واقع شده است

شده است (تصویر ۴). در قسمت پیشانی بنا و در زیر سقف، در دو جبهه شرقی و جنوبی کتیبه‌های آیات قرآنی قرار دارد که یکی از آن‌ها شامل آیاتی از سوره زمر است. در جبهه غربی نیز کتیبه‌ای دیگر قرار گرفته که معمار بنای گنبد سرخ را مشخص می‌سازد. متن کتیبه از چپ به راست به شرح زیر است: «عمل العبد المذنب الی عفو الله» «بنی بکر محمد بن بندان البناء المحسن العمار» (عمل بنده گناهکار و امیدوار به بخشش الهی، بنی بکر محمد پسر بندان پسر محسن معمار). طبق کتیبه، گنبد سرخ به دست بنی بکر محمد ساخته شده است. در این کتیبه پدر بنی بکر محمد یعنی بندان نیز بنا و جدش محسن نیز معمار معرفی شده است که مشخص می‌شود که بنی بکر محمد، معماری و بنایی را از پدرش و او نیز از پدر خود محسن فرا گرفته است. جنس کلیه کتیبه‌های ذکر شده از آجر قرمز و تراشیده است. علاوه بر کتیبه‌های ذکر شده، بر روی دیواره‌های شرقی و غربی گنبد سرخ، کتیبه‌های سنگی شامل دو تکه سنگ در دیوار شرقی و دو تکه سنگ در دیوار غربی وجود دارد. این سنگ‌های سبزرنگ به احتمال از سنگ‌های منطقه گویجه قلعه مراغه آورده شده است (بیگ باباپور، ۱۳۸۸: ۶۸۰-۶۷۹). این سنگ‌ها در امتداد آجرها کار گذاشته شده‌اند و روی آن‌ها کلمات «الله و لا اله الا الله» حجاری شده است. در قسمت داخلی گنبد سرخ نیز کتیبه‌ای گچی شامل آیاتی از قرآن کریم وجود داشته که به مرور زمان از بین رفته و امروزه اثری از آن نیست.

تصویر ۳. درون خانه گنبد سرخ مراغه (نگارندگان).

تصویر ۲. قسمتی از تزئینات آجرکاری درون طاق نماهای گنبد سرخ (نگارندگان).

برج مدور

برج مدور، دومین مقبره ساخته شده پس از گنبد سرخ درون بافت شهر مراغه بوده که امروزه در خیابان خواجه نصیر و در پشت ساختمان بانک ملی واقع شده است. برج با نقشه دایره‌ای و بدنه‌ای استوانه‌ای شکل، شبیه به مقبره سه‌گنبد ارومیه است. پوشش بنا را سابقاً گنبدی دوپوش تشکیل می‌داده که به مرور زمان فرو ریخته و جهت جلوگیری از خرابی آن سقفی تیرپوش با شیروانی بر روی آن احداث کرده‌اند (مخلصی، ۱۳۷۱: ۱۶۲). بنا فاقد تزئینات خاصی بوده و فقط در ناحیه در ورودی با نقوش پروغنی آجری، مشابه نمای اصلی گنبد سرخ، آذین گشته است. به‌طور کلی معماری پر قدرت ایرانی در این بنا به سادگی گراییده، مسطح است و جای خود را به نقوش شبیه نقوش قالی داده است (سپهروند، ۱۳۸۱: ۲۲). براساس کتیبه ورودی بنا، این برج از آثار نیمه دوم قرن ششم ه.ق. است (کارنگ، ۱۳۵۰: ۱۱).

کتیبه‌های برج مدور: برج مدور شامل دو کتیبه است که هر دوی آن‌ها در جبهه اصلی بنا قرار گرفته و رو به طرف شمال هستند (تصویر ۴). در بالای ورودی این بنا کتیبه‌ای به خط کوفی و تزئینات هندسی مشبک‌مانندی جای دارد. این کتیبه سالم باقی مانده و تنها قسمت‌های کوچکی از کاشی‌های خوش‌رنگ فیروزه‌رنگ آن فرو ریخته است که آن هم در قرائت کتیبه خللی وارد نکرده و متن کامل آن به راحتی قابل بازخوانی است. کتیبه به خط کوفی مشبک است، به طوری که در بالا امتداد حروف آن زیبایی خاصی بدان بخشیده و با نیم‌نگاهی می‌توان نوعی تقارن را مشاهده کرد که همیشه در معماری ایرانی یک اصل بوده و از سوی معماران و هنرمندان این سرزمین رعایت می‌شده است. ایجاد دو هلال ماه با کاشی تراش در دو طرف کتیبه، همراه با سه گوی کوچک در سه وجه آن به تقارن بیشتر در کتیبه کمک کرده است. با توجه به سالم ماندن کتیبه، همان‌طور که

تصویر ۵. برج مدور، مراغه (نگارندگان).

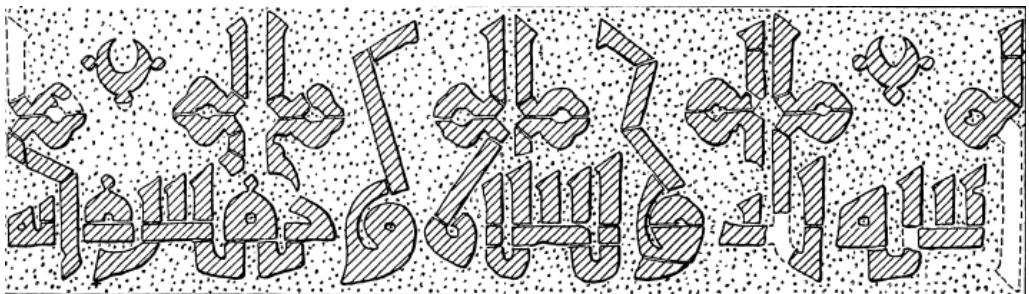

تصویر ۴. کتیبه‌های جبهه اصلی گنبد سرخ (نگارندگان).

کاملاً نمایان و مشخص است، متن کتیبه سال احداث بنا یعنی «سنه ثلث و ستین و خمسمائه» ۵۶۳ هـ.ق. را نشان می‌دهد (شکل ۳). بالاتراز کتیبه مذکور و بالای سر طاق تزئینی جبهه اصلی برج مدور کتیبه‌ای دیگر قرار گرفته است (تصویر ۷). متن این کتیبه برای اول بار توسط آندره گدار خوانده شده است. به نوشته وی کتیبه مزبور شامل دو عبارت جداگانه است که در کنار هم آمده و متن کاملی را ارائه می‌دهد. به گفته او در کتیبه فوقانی آیه مشهور «کل نفس ذائقة الموت» آمده و به دنبال آن عبارت «تم البناء برجب» نوشته شده که ادامه آن کتیبه زیرین یعنی عبارت «سنه ثلث و ستین و خمسمائه» است. بنابراین مفاد هر دو کتیبه چنین است: «هر جانداری روزی خواهد مرد. این بنا در ماه رجب سال ۵۶۳ به انجام رسیده است» (گدار، ۱۳۶۷، ۲۹۶). سایر محققان دیگر نیز که برج مدور را از نزدیک مشاهده کرده و در بررسی معماری و کتیبه دو سطری آن همت گمارده‌اند؛ آن را به مانند گدار و شامل دو عبارت «کل نفس ذائقة الموت تم البناء برجب» و «سنه ثلث و ستین و خمسمائه» در نوشته‌های خود آورده‌اند (دیباج، ۱۳۴۵: ۹۲؛ مشکور، ۱۳۴۹: ۳۹۲؛ کارنگ، ۱۳۵۰؛ مخلصی، ۱۳۷۱: ۱۶۰ و حاتم، ۱۳۷۹: ۱۱۲). اما با توجه به بازنگری‌های اخیر و بازخوانی مجدد کتیبه‌های برج مدور مشخص گردید که متن سطر فوقانی مراغه همان آیه ۵۷ از سوره عنکبوت یعنی «کل نفس ذائقة الموت ثم الینا ترجعون» است^۱.

شکل ۲. نقشه برج مدور مراغه (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹ تصویر ۶. نمای جبهه اصلی برج مدور و کتیبه آن (نگارندگان). (۵۲:)

شکل ۳. کتیبه زیرین برج مدور مراغه (Wilber, 1939: 36).

جدول ۲. کتیبه‌های برج مدور و موقعیت مکانی آن‌ها.

نوع کتیبه‌ها	تعداد	محل قرارگیری	توضیحات
کتیبه قرآنی	۱	بالای سرطاق	
کتیبه با مضمون تاریخ ساخت	۱	بالای سردر ورودی	این کتیبه در جبهه اصلی و زیر کتیبه قرآنی قرار دارد

تصویر ۷. کتیبه فوقانی برج مدور مراغه تصویر ۸. مقبره سه‌گنبد، ارومیه (نگارندگان).
(نگارندگان).

با مراجعه به قرآن کریم و مروری بر آن متوجه خواهیم شد که در کل آیات قرآن، تنها سه آیه وجود دارد که با عبارت (کل نفس ذائقة الموت) شروع می‌شوند. این آیه‌ها عبارت‌اند از: الف) آیه ۳۵ از سوره انبیاء: (کل نفس ذائقة الموت و نبلوكم بالشر...) ب) آیه ۱۸۵ از سوره آل عمران: (کل نفس ذائقة الموت توفون اجور...) ج) آیه ۵۷ از سوره عنکبوت: (کل نفس ذائقة الموت ثم الینا ترجعون). آنچه در نگاه اول جلب توجه می‌کند، آیه کامل ۵۷ از سوره عنکبوت است که دارای مشابهت‌هایی از جمله از نظر تعداد حروف و کلمات با کتیبه بالای سرطاق است. از طرف دیگر اگر متن کتیبه را با دقت بیشتری مورد بررسی قرار دهیم متوجه خواهیم شد که در کتیبه موجود تمام حروفی که دارای دو نقطه هستند، نقطه‌های آن‌ها آورده شده است که برای مثال می‌توان به حروف (ق) و (ه) در کلمه «ذائقة» و (ت) در کلمه «الموت» اشاره کرد. همان‌طور که در اکثر بناهای دوره اسلامی مشاهده می‌شود، نقطه‌گذاری حروف در کتیبه‌ها بعضاً توسط کتیبه‌نگاران و کتیبه‌نویسان رعایت نمی‌شود که این شیوه به دلایلی از جمله جنبه‌های تزئینی مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ همچنان‌که در این کتیبه نیز نقطه حروف (ن) و (ف) در کلمه نفس حذف گردیده است. گاهی نیز از نقطه‌های بیشتری به دلایل تزئینی و زینت بیشتر آن بر روی حروف و کلمات استفاده می‌شود، به طوری که در کتیبه موجود نیز بالای حرف (م) در الموت نقطه گذاشته‌اند. حال اگر به کلمه آخر در کتیبه دقت شود، بالای حرف اول آن دو نقطه قرار دارد که یکی از این دو نقطه با وجود اینکه کاشی آن کنده شده است، اما اثر و جای آن همچنان قابل رؤیت است و نشان می‌دهد که حرف اول کلمه به طور قطع (ت) است. همچنین باز در همین کلمه آخر، در انتهای آن حرف (و) به طور آشکاری قابل مشاهده است (شکل ۴). همان‌طور که در بالا نیز بدان اشاره شد، آسیبی که بر بدنه برج مدور و کتیبه‌های آن مخصوصاً انتهای کتیبه فوقانی وارد شده، می‌تواند دلیلی دیگر بر اشتباه آندره گذار و دیگران در قرائت غلط این کتیبه باشد. با توجه به این موارد و همچنین با توجه به آیه ۵۷ از سوره عنکبوت به احتمال بسیار قوی کلمه آخر در کتیبه فوقانی برج مدور «ترجعون» است و می‌توان پی

برد که عبارت دوم در قرائت آقای آندره گذار و دیگر محققین یعنی (تم البنا برجب) همان ادامه ابتدای آیه ۵۷ از سوره عنکبوت، یعنی «ثم الينا ترجعون» است. به طور کلی می‌توان نتیجه گرفت که متن کتیبه فوقانی یا بالای سرطاق برج مدور دقیقاً آیه ۵۷ از سوره عنکبوت یعنی «کل نفس ذائقة الموت ثم الينا ترجعون» است (معروفی‌ا قدم، ۱۳۹۲؛ شکل ۵)

شکل ۴. متن کتیبه فوقانی برج مدور (معروفی‌ا قدم، ۱۳۹۲).
کل نفس ذائقة الموت ثم الينا ترجعو

شکل ۵. متن بازسازی شده و اصلی کتیبه فوقانی برج مدور (معروفی‌ا قدم، ۱۳۹۲).

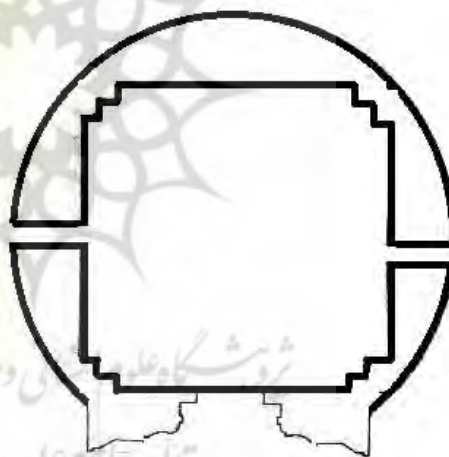
سه‌گنبد

بنای تاریخی سه‌گنبد، سومین مقبره ساخته شده در دوره سلجوقی در آذربایجان بوده که در جنوب شرقی شهر ارومیه قرار دارد (تصویر ۸). اولین بار در سال ۱۸۵۲ م. از طرف ن. خانیکوف این برج به دنیای هنر شناسانده شد (حاتم، ۱۳۷۴: ۱۱۴). سه‌گنبد بنا به عقیده برخی از مورخین در ابتدا آتشکده زرتشتیان بوده که پس از هجوم اعراب به ایران و نفوذ آنان در آذربایجان متروک مانده و به تدریج رو به خرابی گذاشته است (دیباج، ۱۳۴۵: ۸۴). برخی دیگر در وجه تسمیه آن گفته‌اند که دو بنای دیگر در مجاورت ده چهریق در نزدیکی سلماس وجود داشته که مجموعه این سه بنا را سه‌گنبد می‌خواندند (مشکور، ۱۳۴۹: ۴۱۲). آندره گذار درباره وجه تسمیه سه‌گنبد می‌گوید: «در بالای دخمه و اتاق مقبره اثر بیش از دو گنبد نمایان است، آیا باید فرض کرد به جای سقف مخروطی که در آذربایجان در عهد سلاجقه معمولاً این قبیل ابنیه را می‌پوشانده، در اینجا گنبد سومی نیز وجود داشته است؟ به نظر می‌رسد این فرض درست نیست و با وجود اصطلاح عامه که آن را سه‌گنبد خوانده‌اند باید گفت سومین گنبد این بقعه فقط عبارت از سقفی ساده بوده است» (گذار، ۱۳۶۷: ۶۹). سه‌گنبد شبیه به مقابر شهر مراغه است و شامل سردابه و اتاق مقبره است. بنای سه‌گنبد ارومیه از بیرون مدور و از داخل شامل اتاق مربعی است که همین قرارگیری نقشه

مدور به دور اتاق مربعی شکل آن از شاهکارهای زیبا و بدیع در معماری این مقبره است (شکل ۶). **کتیبه‌های سه‌گنبد:** وجود سه کتیبه کوفی در جلوخان این مقبره همراه با نقوش هندسی، اهمیت خاصی به جبهه اصلی مقبره سه‌گنبد داده است. اولین کتیبه کوفی روی در ورودی برج قرار دارد که قسمت فوقانی آن را مقرنس‌کاری ساده و سه ردیفه‌ای مزین می‌کند. بنابر این کتیبه که از طرف خانیکوف خوانده شده، این برج از طرف «موسی بن ابومنصور» ساخته شده و بدین ترتیب بانی این مقبره رفیع را مشخص می‌سازد. دومین کتیبه برج در بالای طاق نمای هلالی تند سردر واقع شده است. طبق بررسی مجددی که در سال ۱۳۶۷ ش. بر روی کتیبه بالای طاق نمای بنا انجام گرفت، نام صاحب مقبره با عبارت «سلاطین شیشقاط المظفری اطال الله بقاءه» خوانده شده که احتمالاً شخصیت مدفون در این مکان است. کتیبه سوم در حاشیه پهن جدار بیرونی قاب درگاه نوشته شده که متأسفانه قسمت‌های پایین این کتیبه در دو طرف درگاه خراب شده و حروف آن فرو ریخته است. تاریخ بنای سه‌گنبد چنان‌که از جمله آخر کتیبه سوم خوانده می‌شود «فی شهر محرم ثمانین و خمسمائه» سال ۵۸۰ ه.ق. و مربوط به دوره سلجوقیان در آذربایجان است. این کتیبه ناخوانا با توجه به قرائت برخی از کلمات آن، به احتمال دعایی برای شخصیت متوفی در بنا است. به طور کلی در ایجاد تمامی این بدایع و نگارش خطوط مقبره سه‌گنبد ارومیه از سنگ‌های کوچک استفاده شده است (تصویر ۹).

تصویر ۹. کتیبه‌های نمای اصلی سه‌گنبد (نگارندگان).

شکل ۶. نقشه مقبره سه‌گنبد (آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

جدول ۳. کتیبه‌های سه‌گنبد و موقعیت مکانی آن‌ها.

نوع کتیبه	تعداد	محل قرارگیری	توضیحات
کتیبه با مضمون دعا	۱	اطراف قاب درگاه ورودی	با توجه به تخریبات وارده، قرائت آن به طور کامل صورت نگرفته است.
کتیبه حاوی تاریخ ساخت	۱	در پایین درگاه و در انتهای کتیبه سوم	این کتیبه در ادامه کتیبه حاوی مضمون دعا و در انتهای آن یعنی در پایین تر سطح ورودی مقبره جای گرفته است.
کتیبه حاوی بانی بنا	۱	روی در ورودی	کتیبه روی در ورودی و در زیر کتیبه نواری اطراف طاق ورودی حاوی مضمون دعا قرار دارد.

گنبد کبود

گنبد کبود پس از گنبدسرخ و برج مدور، سومین بنای آرامگاهی بوده که در مراغه ساخته شده و به مقبره مادر هلاکوخان، پادشاه مغول، معروف است که این نسبت نمی‌تواند درست باشد. بنای گنبد کبود براساس کتیبه سردر آن که توسط آندره گدار خوانده شده، مربوط به دوره سلجوقی است. گنبد کبود دارای نقشه ده ضلعی از داخل و از خارج است و ده نیم‌ستون آجری چسبیده به آن، گوشه‌های مقبره را تشکیل می‌دهند (تصویر ۱۰ و ۱۱).

کتیبه‌های گنبد کبود: طاق‌نمای ضلع ورودی، طاق‌نمای کوچک دیگری را بر فراز در ورودی بنا در خود جای داده؛ بدین ترتیب نمای این ضلع نسبت به سایر اضلاع متمایز گشته است. در بالای تیغه این طاق‌نما کتیبه‌ای وجود دارد که با آجر لعاب‌دار و به خط کوفی نوشته شده است. مضمون کتیبه بعد از بازسازی به وسیله گدار چنین خوانده شده است: «... سنه ثالث و تسعین و خمسائنه...» (سال ۵۹۳) (شهریاری، ۱۳۷۷: ۳۹۴). در سمت راست سردر ورودی و کمی بالاتر از کتیبه اول کتیبه‌ای دیگر قرار دارد که تنها قسمت باقی‌مانده از آن، کلمه «عمل» را مشخص می‌سازد و نشان می‌دهد که در این کتیبه نام معمار و سازنده بنای گنبد کبود آمده که متأسفانه از بین رفته و قابل بازخوانی نیست. کمی بالاتر از این کتیبه‌ها، درون قوس سرتاق‌ها و درون هرکدام از آن‌ها کتیبه‌ای نواری تعبیه شده که در بعضی از اضلاع به شدت آسیب دیده است. متن کتیبه قرائت نشده است، اما از بعضی از لغات مانند «فی الارض» و «المؤمنین» به احتمال، مضمون کتیبه‌ها آیات قرآنی است (تصویر ۱۳). این کتیبه‌ها با آجر لعاب‌دار فیروزه‌ای به خط کوفی نگاشته شده‌اند. بر قسمت فوقانی بدنه مقبره نیز یک نوار عریض مقرنس سراسری موجود است. بخش زیرین این نوار و بر پایه ترکیب مقرنس آن کتیبه‌ای با آجرهای تراش‌دار لعابی به خط کوفی نگاشته شده است. قسمتی از متن کتیبه بر اضلاع اول، دوم و سوم، آیه ۲۵۵ از سوره دوم (بقره) قرآن است: «اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ...». چند لغت باقی‌مانده «یحیطون و حفظهما» نشانگر آن است که آیه ۲۵۵ روی اضلاع چهارم و پنجم نیز ادامه داشته است. قرارگیری کتیبه‌های آیات قرآنی در بالاترین سطح علاوه بر مقابر سلجوقی، در مناره‌های این دوره نیز رعایت شده است، به طوری که در مناره‌های این دوره کتیبه‌های قرآنی در بالا و کتیبه‌های سیاسی که از قداست کمتری برخوردارند در پایه مناره قرار گرفته‌اند (آزاد، ۱۳۹۲: ۵۵). درون سردابه بر روی دیواره آن تزئینات گچ‌بری زیبایی درون قابی مستطیل شکل ایجاد کرده‌اند که اطراف آن را با نقوشی تورمانند و قسمت میانی آن را نیز طرحی

تصویر ۱۰. گنبد کبود، مراغه تصویر ۱۱. نقشه و نمای گنبد کبود، مراغه (Bier, 2012: 251). (نگارندگان).

نیم‌ترنجی و یا محراب‌مانند داده‌اند که کتیبه‌ای آن را دور زده است. متن کتیبه آن حاوی عبارت زیر است: «بسم الله الرحمن الرحيم، کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام» (گذار، ۱۳۶۷: ۳۰۰، تصویر ۱۴).

جدول ۴. کتیبه‌های گنبد کبود و موقعیت مکانی آن‌ها.

نوع کتیبه‌ها	تعداد	محل قرارگیری	توضیحات
کتیبه قرآنی	۳	زیر گنبد، قوس طاقنماها و درون مقبره	
کتیبه با مضامین تاریخ ساخت	۱	بالای سردر ورودی	
کتیبه با مضامین بانی بنا	۱	بالای سردر ورودی و اطراف آن	این کتیبه مابین کتیبه‌های قرآنی مقبره و کتیبه تاریخ ساخت بنا قرار گرفته است

تصویر ۱۲. تزئینات آجرکاری گنبد کبود (نگارندگان). تصویر ۱۳. قسمتی از تزئینات گنبد کبود و کتیبه آن (نگارندگان).

تصویر ۱۴. کتیبه گچ‌بری درون سردابه گنبد کبود مراغه (نگارندگان).

جدول ۵. جانمایی و موقعیت کتیبه‌ها در بناهای مورد مطالعه براساس مضمون و میزان قداست.

جانمایی و موقعیت کتیبه‌ها در بناهای مورد مطالعه براساس مضمون و میزان قداست				مضامین کتیبه‌ها
گنبد کبود	سه گنبد	برج مدور	گنبد سرخ	
بخش ۴		بخش ۴	بخش ۴	آیات قرآنی
	بخش ۳		بخش ۳	دعا
بخش ۲	بخش ۲		بخش ۲	معمار و بانی
بخش ۱	بخش ۱	بخش ۱	بخش ۱	تاریخ ساخت

نتیجه‌گیری

بدون شک در معماری دوره سلجوقی آجرکاری و تزئینات متعلق به آن مهم‌ترین نقش را ایفا کرده است. در بناهای این دوره آجر به شیوه‌های بسیار ماهرانه و به گونه‌های مختلف به‌کار گرفته شده است. به رسم دوره سلجوقی سطوح خارجی بناهای این دوره بدون هیچ پوشش خاص و ساده رها شده و آنچه در نمای معماری متعلق به این دوره خودنمایی می‌کند، تنها آجرکاری و نقوش تزئینی حاصل از آن است. این ویژگی در مقابر سلجوقی شمال غرب نیز کاملاً نمایان است؛ به طوری که گنبدخانه هر چهار مقبره متعلق به این دوره با آجر و تزئینات حاصل از آن بنا گردیده است. از دیگر ویژگی‌های معماری سلجوقی در کنار تزئینات آجرکاری، ایجاد کتیبه و خطوط تزئینی در نمای بناها به وسیله آجر تراشیده است. استفاده از آجر تراشیده جهت کتیبه‌نگاری در مقابر سلجوقی شمال غرب، در تمامی بناها به استثناء سه گنبد ارومیه به چشم می‌خورد. در این بنا جهت احداث کتیبه‌ها از قطعات سنگ بهره برده‌اند. باید اقرار کرد که در طول چهارده قرن سابقه هنرهای اسلامی، تزئینات همواره از اهمیت خاصی برخوردار بوده و در تمامی ادوار اسلامی، هنرمندان در توسعه و تکامل آن از هیچ کوششی دریغ نورزیده‌اند. در این میان هنر کتیبه‌نویسی یا کتیبه‌نگاری نقشی پررنگ‌تر ایفا نموده است. وفور کتیبه‌های قرآنی بر دیوار مساجد و ابنیه مذهبی دیگر یادآور این واقعیت است که زندگی اسلامی در همه ابعاد خود با آیاتی از قرآن مجید درآمیخته و به واسطه تلاوت آن و نیز به وسیله نماز، دعا و مناجات تکیه‌گاه معنوی پیدا می‌کند. تزئینات کتیبه‌ای گاهی به طور مجزا و در اغلب موارد در تلفیق با دیگر تزئینات اسلامی از جمله آجرکاری، کاشی‌کاری، گچ‌بری و... توسط هنرمندان اسلامی، نمایشی شگفت از زیبایی‌ها پدید آورده است. هنرمندان اسلامی خصوصاً در بناهای مذهبی همواره سعی کرده‌اند تا محیطی امن، آرام و معنوی را برای انسان فراهم آورند؛ بنابراین در اغلب بناها ضمن وجود کتیبه‌های مختلف با مضامین گوناگون، کلمات خداوندی نیز زینت‌گر این آثار گشته است و درحقیقت این آیات و مضامین دینی به نوعی حضور خداوند را تداعی می‌بخشند. کتیبه‌های نقش‌بسته در بناها دارای مضامین مختلفی هستند و با توجه به نوع مضمون و میزان قداست آن‌ها، مکان قرارگیری آن‌ها نیز در معماری اسلامی ایران متفاوت است. همان‌طور که در مقابر شمال غرب متعلق به دوره سلجوقی نمایان است، کتیبه‌های قرآنی و ادعیه به لحاظ اهمیتی که نزد هنرمندان سلجوقی داشتند، در بالاترین نقطه بنا که از دور نمایان و امکان تخریبات انسانی در آن‌ها کم بوده، قرار گرفته‌اند و یا همان‌طور که در گنبد سرخ و گنبد کبود شرح داده شد، در درون خانه بنا واقع شده‌اند تا بدین وسیله از تخریبات ناشی از عوامل جوی مصون بمانند. این ویژگی، یعنی کتیبه‌نگاری آیات قرآنی در قسمت‌های مرتفع و نمایانی آن‌ها از دور، در سایر بناهای دوره سلجوقی از جمله مناره‌ها نیز دیده می‌شود. در مناره چهل دختران اصفهان در کل سه کتیبه به‌کار گرفته شده که کتیبه نوک مناره شامل آیه ۳ و ۴ «سوره طه»، کتیبه میانی شامل

نام خلفای راشدین و کتیبه زبیرین مناره نام بانی و تاریخ ساخت مناره را مشخص می‌کند (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۹). کتیبه با مضمون دعا بعد از کتیبه‌های با مضامین آیات قرآنی در درجه دوم اهمیت قرار دارند. کتیبه این مضمون در شمال غرب تنها در دو بنای گنبد سرخ و سه‌گنبد ارومیه دیده می‌شود. در گنبد سرخ، این کتیبه‌ها بر روی بدنه بیرونی بنا و در سه ضلع آن تعبیه شده که در پایین‌تر از آیات قرآنی قرار گرفته است و در مقبره سه‌گنبد ارومیه نیز کتیبه حاوی مضامین دعاگونه، در اطراف قاب ورودی بنا و بالاتر از دو کتیبه تاریخ ساخت و بانی مقبره جای گرفته است. بررسی چهار مقبره سلجوقی شمال غرب نشان می‌دهد کتیبه‌هایی که دارای مضمون معمار و بانی بناهای مذکورند، در زیر کتیبه با مضمون آیات قرآنی و ادعیه واقع شده‌اند و در پایین‌ترین قسمت و در سطح زیرین این دسته از کتیبه‌ها، کتیبه‌های حاوی تاریخ ساخت بنا قرار داده شده است. آنچه مسلم بوده و از نتایج حاصل از این پژوهش نیز استنباط می‌شود این است که در دوره سلجوقی و نزد معماران و هنرمندان مسلمان این دوره، مفاهیم کتیبه‌ها نقش مهمی در جانمایی و محل قرارگیری آن‌ها داشته است؛ به طوری که کتیبه‌های آیات قرآنی و دارای مفاهیم عرفانی و دعا معمولاً در سطوح بالاتر و با اهمیت بنا قرار می‌گرفته و سایر کتیبه‌های دیگر همچون کتیبه‌های با مضامین تاریخی و یا سیاسی در قسمت‌های کم اهمیت‌تر و زیرین آن در نهایت اگر نمای کتیبه‌دار مقابر مذکور را به صورت افقی به چهار بخش مساوی تقسیم و آن‌ها را به ترتیب از پایین به بالا بخش ۱، بخش ۲، بخش ۳ و بخش ۴ نام‌گذاری کنیم، موقعیت کتیبه‌های موجود بر روی بدنه این بناها براساس مضمون و میزان قداست آن‌ها در این چهار بخش، به شرح زیر می‌باشد:

پی‌نوشت

۱. ر. ک. به: معروفی‌اقدم، اسماعیل، قرائتی نو از کتیبه‌های برج مدور مراغه، مزدک‌نامه، شماره ۷.

کتاب‌نامه

- آزاد، میترا (۱۳۹۳). «بررسی سه مناره مهم دوره سلجوقی». دو فصلنامه مطالعات معماری ایرانی. شماره ۵. صص: ۳۹-۵۶.
- بیگ‌باباپور، یوسف (۱۳۸۸). «کتیبه‌های آجری خط کوفی در هنر معماری سده ششم هجری (گنبد سرخ مراغه - دوره سلجوقی)». پیام بهارستان. سال ۲. شماره ۵. صص: ۶۸۴-۶۷۵.
- پوپ، آرتور ایهام (۱۳۷۳). معماری ایران. ترجمه غلام‌حسین افشار، تهران: انتشارات فرهنگیان.
- _____ (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. جلد هشتم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حاتم، غلامعلی (۱۳۵۵). «بررسی و شناخت گوشه‌هایی از تمدن اسلامی ایران "سلجوقی‌ها"». مجله دانشکده (دانشگاه تهران). شماره ۹. صص: ۱۶۶-۱۵۹.
- _____ (۱۳۷۹). معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز (۱۳۸۹). امام‌زاده‌ها و مقابر بخش اول، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- دیباج، اسماعیل (۱۳۴۵). آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان، تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- رفیعی، احمدرضا و شیرازی، علی‌اصغر (۱۳۸۶). «هنر دوره سلجوقی، پیوند هنر و علوم». مجله نگره. شماره ۵. صص: ۱۱۹-۱۰۷.
- سپهروند، مجید (۱۳۸۱). مراغه در سیر تاریخ، تبریز: نشر احرار.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰). «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی». فصلنامه

- مدرس علوم/نسانی. شماره ویژه نامه ۶ شماره پیاپی ۲۳. صص: ۹۴-۵۷.
- شایسته فر، مهناز (۱۳۸۱). «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان». *مجله علوم/نسانی دانشگاه الزهراء*. شماره ۴۳. صص: ۱۱۱-۶۲.
 - شهریاری، شهرام (۱۳۷۷). «نقش اجرکاری در تزئین مقابر دوره سلجوقی». پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
 - غروی، مهدی (۱۳۷۶). *آرامگاه درگستره فرهنگ ایرانی*، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 - کارگر، محمدرضا (۱۳۷۲). «مقابر اسلامی و پایگاه فرهنگی آن‌ها در شمال غرب ایران». پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
 - کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۰). *آثار باستانی آذربایجان*، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
 - گذار، آندره (۱۳۶۷). *آثار ایران*. چاپ دوم، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
 - مخلصی، محمدعلی (۱۳۷۱). *فهرست بناهای تاریخی آذربایجان شرقی*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
 - مشکور، محمدجواد (۱۳۴۹). *نظری به تاریخ آذربایجان و آثار باستانی و جمعیت‌شناسی آن*، تهران: آثار ملی و مفاخر فرهنگی.
 - نصیری انصاری، محمود (۱۳۵۰). *سیری در معماری ایران*، تهران: انتشارات هنرهای عالی.
- Azad, M. (2014). "A survey of Tree Minaret of Important of Seljuk Period", *Journal of Iranian Architecture Studies*, No. 5, P.P. 39-56.
 - Beig Babapor, Y. (2009). "The Brick Inscriptions of Kofi script in the art of architecture of the sixth century A.H. (Gonbad Sorkh of Maragheh - Seljuk period)", *Journal of Payam Baharstan*, Vol. 2, No. 5, P.P. 675-684.
 - Bier, C. (2012). *The Decagonal Tomb Tower at Maragha Its Architectural Context: Lines of Mathematical Thought*, Berkeley, USA: Center for Islamic Theological Union.
 - Dibaj, E. (1967). *The Ancient Relics and Historic Buildings of Azerbaijan*, Tehran: Press of Central Council Celebration of Imperial Iran.
 - Donald, N, W. (1939). "The Development of Mosaic Faience in Islamic Architecture in Iran", *Journal of Ars Islamica*, Vol. 6, No. 1, P.P. 16-47.
 - Farieh, R. W. (1995). *Arts of Iran, Translate by Parviz Marzban*, Tehran: Press of Pazhohesh Farzan Roz.
 - Gharevi, M. (1997). *The Tomb in Scope of Iranian Culture*, Tehran: Press of association of traces and cultural figures.
 - Godar, A. (1989). *Athar-E-Iran*, Mashhad: Press of Astan Qods Razavi.
 - Haji Gasemi, K. (2010). *Imam Zadeha and Tombs*, Tehran: Press of Shahid Behesh-ti University.
 - Heydari, R. (2003). *The Portrait of Cultural Heritage of West Azerbaijan*, Tehran: Press of Cultural heritage organization.
 - Hatam, G. (1977). "A survey of parts of Islamic Civilization of Iran (Seljuks)", *Journal of Daneshkadeh*, No. 9, P.P. 159-166.

- Hatam, G. (2000). *Islamic architecture of Iran in Seljuks Period*, Tehran: Press of Jihad Daneshgahi.
- Karang, A. (1972). *The Ancient Relics of Azerbaijan*, Tehran: Press of association of traces and cultural figures.
- Karghar, M. R. (1993). "The Islamic Toms and Their cultural base in Northwest of Iran", M.A. Thesis, Tehran: Tarbiat Modares University.
- Mashkor, M. J. (1971). *A Review of Azerbaijani History and Ancient Relics and Demographics It*, Tehran: Press of association of traces and cultural figures.
- Mokhlesi, M. A. (1992). *The List of Historical Monuments of East Azerbaijan*, Tehran: Press of Cultural heritage organization.
- Nasiri Ansari, M. (1972). *A Review of Iran Architecture*, Tehran: Press of Honarsarai Ali.
- Oghabi, M. M. (1999). *Encyclopedia of Islamic Monuments (Tomb Monuments)*, Tehran: Soreh press.
- Pope, A. U. (1994). *Architecture of Iran, Translate by Golam Hosseyn Afshar*, Tehran: Farhanghiyan press.
- Pope, A. U. (2008). *A Survey of Persian Art*, Eighth volume, Tehran: Scientific and cultural press.
- Rafei, A. R. & Shirazi, A. A. (2007). "Art of the Seljuk Period, Link Art and Science", *Journal of Negareh*, No. 5, P.P. 107-119.
- Sepehrvand, M. (2002). *Maragheh in the Course of History*, Tabriz: Ahrar press.
- Shahriari, S. (1998). "The Role of Brickwork in Decoration of Tombs of Seljuk Period", M.A thesis, Tehran: Tehran University (Unpublished).
- Shayesteh Far, M. (2001). "Place of Quran, Hadith, and Prayers in Islamic Inscriptions", *Journal of Modares Humanities*, No. 23, P.P. 57-94.
- Shayesteh Far, M. (2002). "The Content Review of Religious Inscriptions of Periods of Timurids and Safavids", *Journal of Humanities of Alzahra University*, NO. 43, P.P. 62-111.
- Zaki, M. H. (1987). *History of Iranian Industries After Islam*, Tehran: Egbal press.